

ÖMSOM VIN, ÖMSOM VATTEN

En uppföljning av Systembolagets hållbarhetsarbete

Report #74

**SWED
WATCH**

Denna rapport har publicerats med ekonomiskt stöd från Sida, som dock ej medverkat vid utformningen och ej heller tar ställning till rapportens innehåll. Rapporten är författad av Swedwatch enligt organisationens metodhandbok. Afrikagrupperna och Latinamerikagrupperna står bakom rapporten. Rapporten går att ladda ner på www.swedwatch.org

Författare: Åse Botha
Layout: Birgersson Produktion, Åse Bengtsson Helin
Grafik: Daniel Fagerström
Ansvarig utgivare: Viveka Risberg
Publicerad: September 2015
ISBN: 978-91-88141-06-4
Bilder och omslag: Swedwatch

Swedwatch är en religiöst och partipolitiskt obunden ideell förening som granskar svenskrelaterade företags påverkan på människor och miljö globalt. Organisationens syfte är att bidra till minskade missförhållanden och en hållbar global utveckling. Swedwatch utgår från internationella ramverk om staters och företags ansvar. Researchen utgår från Swedwatches metodhandbok som finns att ladda ner på hemsidan. Swedwatch har sex medlemsorganisationer: Afrikagrupperna, Diakonia, Fair Trade Center (Fair Action), Latinamerikagrupperna, Naturskyddsföreningen och Svenska kyrkan. Läs rapporterna och registrera dig för nyhetsbrev på www.swedwatch.org.

Innehåll

Sammanfattning	4
1. Inledning och bakgrund.....	5
1.1 Grunderna i Systembolagets hållbarhetsarbete	7
1.2 Starkare uppförandekod på plats	8
2. Metod	9
3. ”Lönen räcker inte till att leva på” – lantarbetarnas situation i Argentina.....	10
4. Uppföljning Systembolaget	13
4.1 Revision utifrån risk, inte volym	13
4.2 Vägledning till leverantörer	16
4.3 Mersmak för certifierade viner.....	17
5. Uppföljning leverantörerna.....	20
5.1 Hållbarhet klättrar på agendan	20
5.2 Motsättningar mellan hållbarhet och försäljningsvillkor.....	22
6. Ägaren ska göra en hållbarhetsanalys.....	24
7. Slutkommentar och rekommendationer.....	25

Sammanfattning

Leverantörskedjan för vin är världsomspännande. Nästan var tredje flaska vin som säljs på statliga Systembolaget idag kommer från Chile, Argentina eller Sydafrika. De är länder som kan konkurrera i den globala vinindustrin mycket tack vare tillgång på billig arbetskraft, men där också kränkningar av arbetsrätt och mänskliga rättigheter förekommer i stor omfattning.

Som en av världens fem största inköpare av alkoholhaltiga drycker har Systembolaget stor möjlighet att påverka arbetsvillkoren och sedan 2009 arbetar bolaget för att säkra en hållbar leverantörskedja. På grund av sitt monopol på detaljhandelsförsäljning får de inte köpa in vin direkt från vintillverkare. Importörerna spelar därför en central roll som ansvariga för att vidareförmedla Systembolagets uppförandekod till producenter runt om i världen.

2013 granskade Swedwatch Systembolaget och fyra svenska vinimportörers arbete. Trots Systembolagets satsning på leverantörsansvar visade rapporten på problem med låga löner, facklig diskriminering och tuffa arbetsvillkor för vingårdarnas lantarbetare. I denna rapport går Swedwatch igenom hur arbetet har utvecklats mellan 2013 och 2015. Granskningen bygger i huvudsak på intervjuer med Systembolaget och enskilda leverantörer samt en mindre fältstudie i Argentina.

Resultaten pekar på att Systembolagets revisionsarbete, som är att följa upp att uppförandekoden efterlevs, har tagit steg framåt. Tidigare fokuserade revisionen på viner med stor försäljningsvolym och begränsade sig till producentens produktionsanläggningar. I framtiden ska den riktas mot de faktiska riskerna och inkludera druvodlingar och underleverantörer, i enlighet med den reviderade uppförandekoden som gäller sedan i maj i år. Revisionerna ska även i högre grad än tidigare samordnas med andra köpare. Det är positivt.

Swedwatches uppföljning pekar också på att Systembolagets insatser för att påverka strukturella problem, genom dialog med lokala branschorganisationer och beslutsfattare, har gett vissa positiva resultat. Här skulle Systembolaget kunna åstadkomma mer, bland annat genom att förstärka dialogen med lokala arbetarrepresentanter.

Systembolagets insatser för att följa upp sina leverantörers arbete är mer proaktivt idag, till exempel arrangeras utbildningar om uppförandekoden. Även de granskade leverantörerna för en mer aktiv dialog om problem och åtgärder med producenterna. Men det är fortfarande stor skillnad på ambition och attityd hos olika leverantörer. Sveriges ledande importör av vin, Oenoforos (med storsäljare som Umbala i sortimentet), publicerar som exempel ingen publik information om hållbarhet. För att skynda på utvecklingen behöver Systembolaget ställa krav på transparens hos leverantörerna, skärpa uppföljningen och offentliggöra resultaten.

Försäljning av ekologiskt och etiskt certifierade viner har ökat sedan 2013 och Systembolaget har drivit på utvecklingen genom riktade offerter och skyltning i butik. På så sätt premieras leverantörer och producenter som satsar på hållbarhet.

Samtidigt pekar uppföljningen på att vissa aspekter av Systembolagets inköpsprocess begränsar genomslaget för ett långsiktigt hållbarhetsarbete i leverantörskedjan. Swedwatch rekommenderar därför en grundlig analys av hur inköpsprocessen kan användas för att optimera hållbarhetsarbetet.

En generell observation är att arbetet går långsamt, vilket delvis har att göra med att Systembolaget lagt tid på att få den reviderade uppförandekoden på plats. Eftersom många av åtgärderna som tas upp i denna rapport precis har påbörjats, är det svårt att utvärdera om de leder till faktiska förbättringar på marken. För att underlätta en framtida utvärdering rekommenderar Swedwatch att Systembolaget i högre grad än tidigare kopplar utvecklingen hos leverantörer och producenter till mätbara indikatorer och mål, och offentliggör resultaten. Det är i linje med internationella riktlinjer, som FN:s vägledande principer för företag och mänskliga rättigheter, och skulle även kunna driva på hållbarhetsarbetet internt och externt.

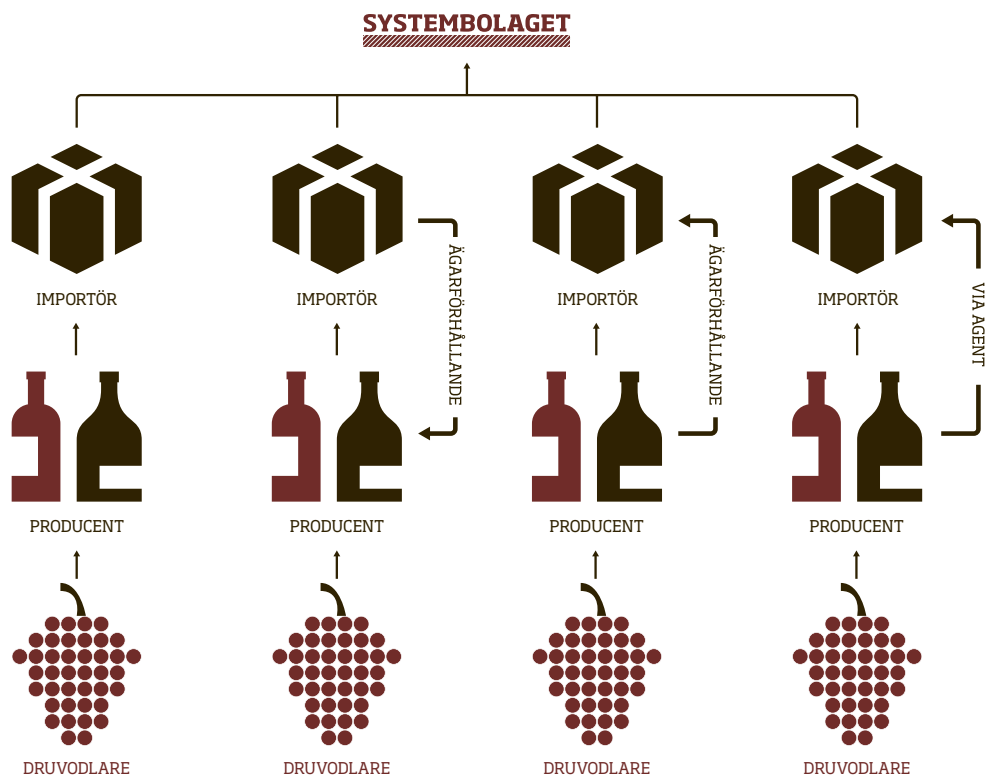
1. Inledning och bakgrund

Fylliga Malbec-viner från Mendoza i västra Argentina, fruktiga Cabernet Sauvignon från Chile och Pinotage från Western Cape i Sydafrika hör numera till storsäljarna på Systembolaget. För dessa länder, som alla brottas med en utbredd arbetslöshet, är vinexporten en viktig inkomstkälla som skapar sysselsättning på landsbygden. Men som Swedwatch visade i rapporten ”Vinets väg från druva till glas”, december 2013, kantas produktionsvägen av en rad hållbarhetsutmaningar. Längst ner i kedjan sliter utsatta säsongsarbetare hårt för en mycket låg lön. De har ofta informella kontrakt, en otrygg bostadssituation och svårt att organisera sig fackligt. Deras hälsa tar stryk av att hälsofarliga bekämpningsmedel hanteras utan skyddsutrustning och av långa arbetsdagar under stekande sol.¹

Som en av världens fem största inköpare av alkoholhaltiga drycker och med en ökande försäljningsandel från riskländer, har Systembolaget en stor möjlighet att påverka leverantörskedjan – miljöaspekter såväl som arbetsvillkor.² Som statligt bolag ska Systembolaget dessutom vara en föregångare på hållbarhetsområdet. De ska följa svensk och internationell lagstiftning och praxis gällande statliga bolag och respekt för mänskliga rättigheter och miljö – såsom FN:s vägledande principer för

1 http://www.swedwatch.org/sites/default/files/swedwatch_-_vinets_vag_fran_druva_till_glas.pdf.

2 Då Systembolaget inträdde i BSCI 2011 var Chile, Sydafrika och Argentina prioriterade länder enligt BSCI:s risklandslista. BSCI 2.0 lämnar utrymme för ett mer flexibelt synsätt kring vad som utgör risk/riskland och Systembolaget kommer därför att i högre grad än tidigare utgå från sin egen riskanalys.

Systembolagets leverantörskedja är komplex och kan se ut på olika sätt. Normalt sett köper den svenska importören in vin direkt från producenten, i vissa fall agerar en agent mellanhand.

företag och mänskliga rättigheter (UNGP), vilka anges i statens ägarpolicy och för vilka regeringen antog en handlingsplan i augusti 2015.^{3 4}

Att Systembolaget som alkoholmonopol inte får importera vin direkt innebär att de måste verka via sina svenska leverantörer, vilka 2015 uppgår till runt 1100 stycken.⁵ De 22 största står förvisso för 80 procent av försäljningen, men en genomsnittlig leverantör arbetar med fem-tio producenter och ännu fler på tillfällig basis. Producenterna i sin tur köper in upp till 40 procent av druvorna och även färdigt vin från sina underleverantörer.⁶

3 En central del i företagets ansvar är enligt UNGP att minimera risken för negativ påverkan på mänskliga rättigheter i hela sin värdekedja. Enligt UNGP är det också ett företags ansvar att söka inflytande om man upplever att man kan. Se bland annat: <http://business-humanrights.org/en/un-guiding-principles>.

4 <http://www.regeringen.se/contentassets/b1b0024ec35d40329e4446bf0ddcb770/statens-agarpolicy-och-riktlinjer-for-foretag-med-statligt-agande-2014>, http://www.regeringen.se/contentassets/1012abb0e5a84defa089a77eb6a5ee21/rk_broschyr_manskliga_rattigheter_sv_webb_20150824.pdf.

5 Av de 1100 producenterna är ca 700 aktiva, enligt Tommy Nykvist, sustainability manager, Systembolaget, skriftligt svar, 15-09-08.

6 http://www.swedwatch.org/sites/default/files/swedwatch_-_vinets_vag_fran_druva_till_glas.pdf.

1.1 Grunderna i Systembolagets hållbarhetsarbete

Sedan 2009 arbetar Systembolaget med att säkra en socialt, miljömässigt och etiskt hållbar dryckeskedja. Mycket av arbetet sker tillsammans med de fyra andra nordiska alkoholmonopolen och fokus ligger på identifierade riskländer.⁷ Stommen i arbetet är en uppförandekod med ett tillhörande uppföljningssystem som tagits fram av det europeiska företagssamarbetet Business Social Compliance Initiative, BSCI.⁸ Sedan 2012 är koden inkluderad i Systembolagets inköpsavtal med de svenska leverantörerna, som i sin tur har avtal med vinproducenterna. Det innebär att leverantörerna har ett centralt ansvar för att säkerställa att kraven uppfylls. Systembolaget stöttar leverantörer och producenter i arbetet med uppförandekoden genom bland annat utbildningar och intressentdialoger i producentländerna.

Uppföljning sker i första hand genom att Systembolaget beställer tredjepartsrevisioner hos utvalda producenter. Inför revisionen hålls ett förberedande möte med den svenska leverantören som därefter ska bistå producenten med att fylla i ett självskattningsformulär. Själva revisionen sker i tre delar: granskning av dokument som lönelistor, intervjuer med slumpvis utvalda anställda samt inspektion av anläggningen. Granskningarna utförs av ett av de revisionsbolag som Systembolaget har ramavtal med.⁹ Systembolaget deltar själva vid flera revisioner för att lära och minimera risken för korruption. Om de upptäcker avvikelser mot kraven blir producenten underkänd och därefter upprättas en åtgärdsplan. Beroende på arten av avvikelser sker en omrevision inom 12 månader.¹⁰

De övergripande resultaten av revisionerna redovisas i Systembolagets årliga hållbarhetsrapport, Ansvarsredovisningen.¹¹ Efter de 14 revisioner som genomfördes 2013 underkändes samtliga granskade producenter. Avvikelserna var av slaget mindre kritiska såväl som signifikanta och rörde områden som diskriminering, arbetstider, lön, hälsa och säkerhet. Vid omrevisionerna 2014 fanns fortfarande avvikelser hos merparten av producenterna, men eftersom Systembolaget upplever att samtliga producenter varit samarbetsvilliga och arbetat aktivt med åtgärder har inga avtal sagts upp eller sanktioner vidtagits. Inga nya revisioner genomfördes under 2014, då revisionsverktygen mot den uppdaterade koden från BSCI inte var färdigställda (se mer nedan och under avsnitt 4.1).

7 De nordiska monopolen finns i Norge, Finland, Island och Färöarna.

8 Systembolaget använder den uppförandekod som Business Social Compliance Initiative (BSCI) tagit fram. BSCI lanserades 2003 på initiativ av Foreign Trade Association och som en respons på behovet av bättre arbetsvillkor i globala leverantörskedjor. Idag har runt 1500 företag anslutit sig till BSCI:s uppförandekod, <http://www.bsci-intl.org/>.

9 Från 2015 har Systembolaget ramavtal med tre revisionsbolag; UL Responsible Sourcing, Intertek och TUV Rheinland.

10 Se Swedwatchs rapport från 2013 för en mer utförlig beskrivning.

11 <http://ansvarsredovisning2014.systembolaget.se/sv/vartansvar/hallbarleverantorsk/arbetsvillkorochman/arbetsvillkor-och-m.html>.

Revision; ett ifrågasatt verktyg

Under de senaste decennierna har revision blivit ett alltmer vanligt verktyg när företag strävar efter att komma tillrätta med ogynnsamma arbetsförhållanden inom leverantörskedjan. Revision kan vara en nödvändig första åtgärd när ett företag vill uppnå ett långsiktigt hållbarhetsarbete men trots att det idag utförs tusentals sociala revisioner årligen är det svårt att bevisa att de leder till varaktiga förbättringar. Många företag upplever att sociala revisioner endast leder till en fruktlös katt och råttalek som kräver stora resurser utan att ge riktiga resultat, något som Swedwatch uppmärksammat i ett flertal rapporter. Därför väljer allt fler företag som jobbat länge med revisioner att antingen helt gå bort från revisionsmodellen, eller åtminstone kombinera den med andra metoder som bättre integrering med inköp och kapacitetshöjande åtgärder för producenterna.

1.2 Starkare uppförandekod på plats

Delar av de problem som Swedwatches rapport 2013 pekade på var knutna till svagheter i uppförandekoden. Sedan dess har BSCI:s uppförandekod uppdateras och sedan maj 2015 är den reviderade koden (kallad BSCI 2.0) inskriven i bolagets leverantörsvillkor. Systembolaget har lagt mycket energi på att påverka innehållet i BSCI 2.0, som är mer omfattande och har tagit hänsyn till UNGP. En väsentlig skillnad mot tidigare är att leverantörens ansvar för att säkerställa att koden efterlevs i leverantörskedjan har förtydligats. Vidare har revisionsverktygen uppdaterats. Det ställs högre krav på revisionsbolagens kunskaper om BSCI och revisionen ska nu inkludera producentens druvodlingar och underleverantörer. Urvalet ska utgå från en riskanalys snarare än fokusera på de producenter som står för den största försäljningsvolymen, som tidigare.¹²

Förhoppningen var att en skrivning om levnadslöner, och inte bara minimilöner, skulle införas i den uppdaterade koden.¹³ Det är något som kampanjorganisationen Rättvis Vinhandel (se faktaruta) arbetat för och som även Systembolaget uttalat sitt stöd för. BSCI:s uppdaterade självskattningsverktyg för producenter innehåller en analys av levnadslön i aktuellt land och region (så kallad ”Fair Remuneration Quick Scan”). Det finns dock inget krav på levnadslöner i nuläget, vilket får betraktas som en svaghet med BSCI 2.0 och därmed Systembolagets sociala kravställan.

12 <http://www.systembolaget.se/om-systembolaget/leveranskedjan/arbetsvillkor--manskligrattigheter/>.

13 En levnadslön innebär en lön som är tillräcklig hög för att en arbetare ska kunna försörja sig och sin familj, betala hyra, sjukvård, kläder, transport och utbildning samt ha en liten mängd av sparpengar för oväntade händelser. Minimilönen för lantarbetare i länder som Sydafrika, Chile och Argentina motsvarar generellt inte en levnadslön.

Kampanjen Rättvis Vinhandel

Bristfälliga arbetsförhållanden på vinodlingar har uppmärksammats av svenska Afrika-grupperna, Latinamerikagrupperna, Sveriges Arbetares Centralorganisation, samt Handels fackklubb 717 och Livsklubben på Orkla Foods i Örebro. Organisationerna driver kampanjen Rättvis Vinhandel tillsammans med samarbetspartners i Chile, Argentina och Sydafrika. Kampanjen startade 2010 för att uppmärksamma de dåliga villkor som lantarbetare inom vinindustrin lever under. Organisationerna bakom kampanjen var kritiska till Systembolagets val av BSCI eftersom de menade att den saknade viktiga aspekter, såsom krav på levnadslön. De var även kritiska till att endast företag kan bli medlemmar. Under åren har Rättvis Vinhandel arbetat för att Systembolaget ska utöka sina kontakter med lokala fackförbund, intresseorganisationer och anställda samt bedriva kapacitetshöjande åtgärder för producenter – som komplement till BSCI-styrd revision.

2. Metod

Den här uppföljningsrapporten bygger på deskstudier, fältstudier, intervjuer och e-postkorrespondens med en handfull representanter för Systembolaget. På leverantörssidan var ambitionen att intervjua de fyra leverantörer som ingick i granskningen 2013; Concha y Toro Sweden, Miguel Torres Sweden, Oenoforos och PrimeWine Sweden. Endast PrimeWine Sweden ville träffa Swedwatch i ett möte. Oenoforos och Concha y Toro valde att svara via e-post. Miguel Torres Sweden avböjde att svara med hänvisning till tidsbrist.¹⁴ För att få en bättre och mer övergripande bild av utvecklingen hos leverantörerna valde Swedwatch att även intervjua VD:n för Sprit- och Vinleverantörsföreningen (SVL). Systembolagets ägare och styrelse representeras genom intervjuer med Näringsdepartementet och Socialdepartementet. Merparten av intervjuerna genomfördes under perioden mars-juni 2015.

Som en del av researchen reste Swedwatch till Mendoza i Argentina för att intervjua arbetare, producenter och NGO:s. Besöket gjordes i samband med Systembolagets intressentresa till landet i mars 2015. I Systembolagets program ingick ett rundabordssamtal med lokala aktörer samt ett möte med argentinska, chilenska och sydafrikanska representanter för kampanjorganisationen Rättvis Vinhandel. Swedwatch deltog som observatör på mötena.

Rapporten 2013 inkluderade fältstudier i Chile och Sydafrika där Swedwatch följde fyra viner från odling till glas. Swedwatch har 2015 inte följt upp villkoren hos de aktuella producenterna. Uppföljningen går heller inte närmare in på miljöfrågor som användning av bekämpningsmedel, då sociala villkor snarare än miljö var huvudfokus i ursprungsrapporten.

14 Först efter utsatt deadline lät Miguel Torres Sweden meddela att de hade tid att svara på Swedwatchs frågor.

3. "Lönen räcker inte till att leva på" - lantarbetarnas situation i Argentina

Under mars och april migrerar runt 50 000 personer till vinregionen Mendoza i västra Argentina för att skörda de värdefulla druvorna med internationellt välkända namn som Tempranillo, Malbec och Syrah. Frukterna förädlas därefter till vin enligt konstens alla regler, för att sedan konsumeras någonstans i det vidsträckta landet eller skeppas vidare ut i världen.¹⁵ Vinerna från runt trettio producenter når svenska Systembolagets butikshyllor, importerade via 24 svenska leverantörer.¹⁶

När Swedwatch besöker Mendoza i mars 2015 öser regnet ner. Druvodlingarna som omger staden och vanligtvis är fulla av säsongsarbetare den här tiden på året ligger öde. Enligt José Luis Ranea på gräsrotsorganisationen UST-MNCI är det "allmänt känt" att varannan druvplockare jobbar svart, utan kontrakt.¹⁷ Många hör till marginaliserade grupper som arbetslösa och fattiga bönder eller migrantarbetare från grannlandet Bolivia.

»Många får inga sociala kostnader täckta, bor undermåligt på isolerade platser och känner inte till sina rättigheter.«

Plockarna får betalt per ackord. En låda druvor på omkring 18 kg är värd runt fem svenska kronor. Systemet är lagligt men samtidigt omstritt eftersom det gynnar unga med bra fysik och leder till långa arbetspass. Utländska migrantarbetare utan kontrakt eller kännedom om lagstiftningen får ofta lägre ersättning och sämre villkor i allmänhet. Enligt argentinsk lag ska arbetsgivare förse lantarbetare med boende och omkostnader. Men en kontraktslös säsongsarbetare får ofta stå för sitt eget boende och ta med mat till fältet.

- Situationen är tuff. Många får inga sociala kostnader täckta, bor undermåligt på isolerade platser och känner inte till sina rättigheter. Än mindre uppförandekoder från utländska vinköpare, säger José Luis Ranea.

Han berättar för Swedwatch att arbetet på större gårdar har blivit mer formellt under senare år, tack vare att utländska köpare och lokala myndigheter har ökat sin kontroll parallellt med skärpt lagstiftning.¹⁸ Men vinerna är ofta uppblandade med druvor eller färdigt vin från flera och mindre underleverantörer. Det är också vanligt med kooperativ där hundratals odlare levererar druvor till en gemensam stor vinproducent. På så sätt är problem som illegal arbetskraft kopplade till vin som går på export, förklarar han.¹⁹

15 http://www.swedwatch.org/sites/default/files/swedwatch_-_vinets_vag_fran_druva_till_glas.pdf.

16 Göran Klintberg, inköpare, Systembolaget, e-postsvar, 2015-05-08.

17 UST-MNCI (Unión de Trabajadores Rurales Sin Tierra de Mendoza (UST), Movimiento Nacional Campesino Indígena (MNCI)) är en gräsrotsorganisation bestående av 500 lantarbetarfamiljer i provinsen Mendoza och södra delen av San Juan.

18 Se till exempel http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_protect/---protrav/---travail/documents/meetingdocument/wcms_336934.pdf.

19 José Luis Ranea, UST-MNCI, intervju, 2015-03-27.

Vintillverkingen i Argentina är centrerad kring provinsen Mendoza som står för 95 procent av allt vin som produceras och under skördeperioden.

Säsongsarbetare rekryteras vanligtvis via agenter som står för pappersarbetet. Flera personer som Swedwatch talar med vittnar om att systemet är ogynnsamt för arbetarna, då det bland annat leder till pressade löner. Men det finns arbetsgivare som väljer andra vägar. Vingården Bodega Tapiz, vars produkter finns på Systembolaget, anställer numera alla säsongsarbetare utan mellanhänder. Patrizia Ortiz som äger gården tillsammans med sin man tar emot Swedwatch i hotellet som ligger i anslutning till en av gårdens vinodlingar strax utanför Mendoza stad. Hon tycker att direkta kontrakt har många fördelar, även för arbetsgivaren. Relationen till de anställda blir bättre och chansen att de kommer tillbaka nästkommande år ökar. Det känns värt att lägga ner tid på att förklara regler kring frågor som säkerhet och arbetstider – uppförandekoder – menar hon. Dessutom är det mer lönsamt för arbetaren.

- Även rekryteringsagenter med formella papper på betalda sociala avgifter kan stoppa pengarna i egen ficka, eller betala några arbetare vitt och andra svart, utan att vi vet om det, säger Patrizia Ortiz.²⁰

Det händer också att unga personer föredrar svartkontrakt för att inte riskera att förlora statliga bidrag, som arbetslöshetsersättning, vid korttidsanställningar. Pensionen känns avlägsen och de inser inte nyttan med sociala avgifter utan vill ha mer pengar direkt i hand, förklarar Patrizia Ortiz.

20 Patrizia Ortiz, ägare, Bodega Tapiz, intervju, 2015-03-27.

Generellt sätt är situationen för vinarbetarna i regionen bättre bland de fast anställda, men även för dem är villkoren ofta hårda. Swedwatch möter Marcelo 44 år och José 27 år. De ansvarar för 12 hektar vinodling vardera på en mellanstor gård.²¹ De tjänar 2520 pesos i månaden, runt 2600 kronor. När de behöver extra hjälp med beskärning eller andra sysslor betalar de lönerna ur egen ficka. Under skörde-månaderna tar gårdsägaren in säsongsarbetare. Då får Marcelo och José i likhet med andra arbetare med motsvarande anställningsform klara sig utan lön, även om de har ansvar för att se över skördearbetet.

Vid slutet av året får de en bonus som motsvarar 15-18 procent av skördens värde. Med bonusen inräknad blir månadslönen runt 4500 pesos, inklusive övertid och exklusive eventuella kostnader. Det kan jämföras med den lagstadgade minimilö-

nen på 5000 pesos. I väntan på att bonusen ska delas ut i slutet av året behöver de be arbetsgivaren om ett förskott, vilket gör att delar av lönen dessutom äts upp av skulder. För Marcelo som har fru och två barn att försörja är situationen extra tuff.

»Priset betalas längst ner i kedjan. Av mindre druvodlare, småskaliga tillverkare och lantarbetare.«

- Lönen räcker inte till att leva anständigt på, trots att man jobbar långa dagar och sju dagar i veckan. Jag drömmer om att kunna bruka en hektar mark för att odla egna grödor, säger han.²²

Varken Marcelo eller José är fackanslutna. Inte för att det är förbjudet men för att det ogillas av arbetsgivaren, menar de. 40 procent av arbetarna tillhör något förbund, vilket kan jämföras med Sydafrika och Chile där antalet fackanslutna ligger på runt 25 respektive 13 procent.^{23 24} Inom vinindustrin ryms alla förbund under den gemensamma argentinska paraplyorganisationen FOEVA, som årligen förhandlar fram lönenivåer för olika arbetskategorier och ett officiellt pris för ackordarbete.

- Men på grund av den stora gruppen informellt anställda står många utanför facken och de arbetsrättsliga systemen, säger Julie Francoeur som är baserad i Argentina och arbetar för Fairtrade International.²⁵

Ett annat problem, som drabbar hela landets vinindustri, är inflationen. Ökningstakten har legat på 10-20 procent de senaste fem åren.²⁶ Eftersom exportpriset för vin inte hängt med i samma takt har vinstmarginalerna sjunkit kraftigt. Enligt Leandro Marino som är aktiv i en organisation för mindre producenter och själv driver små-

21 Huruvida gården i fråga är en underleverantör till någon av de producenter som säljer till Systembolaget har inte undersökts, men anställningsformen är vanlig i regionen.

22 Marcelo och José (vill inte framgå med efternamn), lantarbetare i Mendoza, intervju på UST-MNCI, 2015-03-26.

23 För lantarbetare är siffrorna för Chile och Sydafrika väsentligt lägre.

24 <http://www.manskligarattigheter.se/sv/manskliga-rattigheter-i-varlden/ud-s-rapporter-om-manskliga-rattigheter/nordamerika-latinamerika-och-karibien>, <http://bit.ly/1IXVsgo>.

25 Julie Francoeur, Regional Manager Argentina, Fairtrade International, telefonintervju, 2015-04-10.

26 <http://www.tradingeconomics.com/argentina/inflation-cpi>.

skalig vintillverkning, har det lett till en kostnadsjakt som slagit särskilt hårt mot småskaliga vindruvsodlare.²⁷

- Odlare har ofta liten makt att förhandla om druvpriset eftersom de sitter fast i kontrakt som ger stora producenter rätt till hela skörden, säger han.

Den argentinska vinproduktionen domineras av storproducenter. De två största företagen i landet står för 50 procent av vinproduktionen och en betydande del av exporten, vilket ger dem extremt stor makt över landets 25 000 druvodlare.^{28 29}

- Priset betalas längst ner i kedjan. Av mindre druvodlare, småskaliga tillverkare och lantarbetare. Utländska köpare borde vara beredda att betala för vad vinet faktiskt kostar, om de menar allvar med att ta hållbarhet till producentländerna, tycker Leandro Marino.³⁰

4. Uppföljning Systembolaget

4.1 Revision utifrån risk, inte volym

Under 2013 genomförde Systembolaget totalt fjorton tredjepartsrevisioner i Sydafrika, Chile och Bulgarien. Systembolaget valde att granska storsäljare och revision gjordes endast på produktionsanläggningarna. I Swedwatchs rapport från samma år riktades kritik mot urvalsmetoden eftersom den missade att granska druvodlingar och underleverantörer.

En central del i den uppdaterade uppförandekoden BSCI 2.0 är att urvalsprocessen för revision ska baseras på riskanalys snarare än försäljningsvolym samt inkludera producentens druvodlingar och dennes underleverantörer.³¹ Enligt Systembolaget ska alla nya revisioner göras enligt den nya metoden. Under hösten 2015 testas den skarpt genom revision hos tre producenter i Italien och två i Mexiko. Urvalet av underleverantörer baseras i första hand på en intern riskanalys som den aktuella producenten genomför. Systembolaget ska utvärdera piloterna med särskilt fokus på urvalet, innan metoden tas vidare.³²

Målsättningen är att öka omfattningen, men i nuläget vill Systembolaget inte sätta en siffra på antalet revisioner för kommande år. Man hänvisar istället till en riskanalys som ska göras under hösten 2015. Med hjälp av de svenska leverantörerna ska

27 Leandro Marino är grundare av organisationen "Asociación de Elaboradores y Productores Artesanales El Plumerillo".

28 <http://www.swedwatch.org/sv/rapporter/systembolaget-missar-brister-pa-vingardar>.

29 I Argentina finns 25 000 druvodlare och 800 vinerier, varav 500 tillverkar vin för export, enligt Sr. Guillermo Daniel García, Presidente del Instituto Nacional de Vitivinicultura, seminarium Universidad Nacional de Cuyo, Mendoza, 15-03-26.

30 Leandro Marino, druvodlare och småskalig vinproducent, Mendoza, intervju, 2015-03-25.

31 <http://www.systembolaget.se/om-systembolaget/leveranskedjan/arbetsvillkor--manskliga-rattigheter/>.

32 Tommy Nykvist, sustainability manager, Systembolaget, e-postsvar, 15-06-02.

Den argentinska vinindustrin domineras av ett tiotal storproducenter. Utvecklingen har lett till att de småskaliga bönderna drivs bort från sina marker när stora företag expanderar.

Systembolaget mer omfattande och strukturerat än tidigare kartlägga alla viner med ursprung i riskländer. Syftet är att skapa en tydligare bild av var uppföljningsaktiviteter, som revision, kan göra mest nytta istället för att utgå från kvantitet.

Göran Klintberg, inköpare och före detta vikarierande CSR-ansvarig på Systembolaget, påpekar också att Systembolagets sortiment innehåller produkter från över 5 000 producenter och mångdubbelt fler underleverantörer. I vissa fall kan en producent ha upp till 500 underleverantörer – som argentinska kooperativet La Riojana.³³ Därför är det nödvändigt att prioritera och hitta alternativa granskningsmetoder.³⁴

Mot den bakgrunden och i linje med BSCI 2.0 öppnar Systembolaget upp för en ökad samordning med andra köpare. Från 2015 använder de fem nordiska monopolen samma metodologi för att följa upp BSCI och en gemensam arbetsgrupp planerar

33 Att det inte finns ekonomiska resurser att genomföra 500 revisioner hos en producent behöver inte betyda en bristfällig revision, enligt Tommy Nykvist, sustainability manager, Systembolaget, skriftligt svar, 15-09-08. Ett kooperativ som La Riojana ska ha policydokument som tydligt visar att alla deras medlemmar levererar i enlighet med koden kontrolleras vid revision. Stickprov hos medlemmar ger sedan bevis på hur det förhåller sig.

34 Göran Klintberg, inköpare Systembolaget, telefonintervju, 15-05-20.

vilka producenter som ska granskas. I större grad än tidigare ska de även dra lärdom av revisioner som gjorts av andra BSCI-medlemmar. Konkreta samarbeten med stora köpare som använder andra uppförandekoder (än BSCI:s egna), som brittiska Tesco eller Waitrose, är inte aktuella i dagsläget men något man planerar för.

När det gäller alternativ till traditionella revisioner nämner Systembolaget att man bland annat haft diskussioner med Unionen om att skriva ett globalt fackligt ramavtal liknande det företag som H&M och Ikea har.^{35 36} Det skulle ge möjlighet för lokala och internationella fackförbund att göra revisioner. Vidare har de nordiska monopolerna fört diskussioner om att gå ihop för att anställa personer i fält, som kan arbeta dedikerat och långsiktigt med enskilda strukturella problem, till exempel fackliga rättigheter i Sydafrika.³⁷

Men än så länge har det stannat vid förslag. Arbetet med att påverka strukturella frågor fortsätter i första hand genom de nordiska monopolens gemensamma resor till producentländer, vilka syftar till att lyfta och diskutera hållbarhetsfrågorna med lokala intressenter.

- Tillsammans med våra nordiska kollegor har vi stora möjligheter att påverka leverantörskedjan. Exempel på detta ser vi i såväl Chile som i Sydafrika och Argentina där man tagit fram nationella riktlinjer och börjat följa upp hur aktörer i branschen agerar, säger Systembolagets sustainability manager Tommy Nykvist.

När Swedwatch granskade Systembolaget 2013 hade styrelsen besökt Sydafrika och i mars 2014 besökte företagsledningen Chile. Under Chilebesöket arrangerades ett rundabordsamtal där bland annat regeringsrepresentanter deltog. En av frågorna som togs upp för diskussion var en lag som förbjöd fackligt medlemskap för säsongarbetare. Lagen är nu justerad och enligt Tommy Nykvist har påverkansarbetet spelat en betydande roll - frågan hade inte ens diskuterats av branschen innan samtalen.³⁸

I mars 2015 gick Systembolagets resa till Argentina och även där stod ett rundabordsamtal på programmet. Swedwatch närvarade som observatör på mötet där diskussionerna kretsade kring olika sätt att stävja korruption och svartarbete, ny miljöteknik för effektivare bevattning och olika metoder för att utbilda arbetare i säkerhets- och miljöfrågor. Uppslutningen från producentsidan var bra men ingen argentinsk fackförening, arbetarrepresentant, regeringsrepresentant eller organisation från civilsamhället satt runt bordet. Enligt Göran Klintberg fanns både fack och andra lokala aktörer med på inbjudningslistan, men att de inte dök upp får betraktas

35 Unionen är Sveriges största fackförbund på den privata arbetsmarknaden och landets största tjänstemannaförbund, www.unionen.se.

36 Ett globalt ramavtal innebär att fack och arbetsgivarna kommer överens om en minimistandard som ska gälla alla fabriker inom en koncern. Vanligtvis anknyter innehållet till FN:s och ILO:s konventioner. Idag finns runt 50 globala ramavtal inom multinationella koncerner och en stor andel är svenska som IKEA, Skanska, SKF, Hennes & Mauritz och SCA. Se bland annat: http://www.ilo.org/global/about-the-ilo/newsroom/news/WCMS_080723/lang-en/index.htm.

37 Göran Klintberg, inköpare, Systembolaget och Nykvist, Tommy, sustainability manager, Systembolaget, intervju, 15-04-17.

38 Tommy Nykvist, sustainability manager, Systembolaget, skriftligt svar 15-09-08.

som ett tecken på att Systembolagets kontakter med lokala aktörer behöver stärkas och inkludera fler röster.

På plats i Argentina deltog Swedwatch även i ett möte mellan kampanjgruppen Rättvis Vinhandel och de nordiska monopolen. Budskapet från Rättvis Vinhandels representanter var att situationen för lantarbetarna längst ner i kedjan i Sydafrika, Chile och Argentina i stort är oförändrad. BSCI får inte avsedd effekt. Få arbetare känner till koden och producenterna kan till viss del styra revisionsresultaten då inspektionerna är aviserade på förhand. Därför är det viktigt att stora inköpare, som monopolen, arbetar för att stärka arbetarnas röster. Bland annat genom att ställa krav på utvecklade klagomålsmekanismer. Kampanjorganisationens representanter menade även att Systembolaget borde ställa krav på levnadslöner, även om det inte är ett krav enligt BSCI.³⁹

4.2 Vägledning till leverantörer

Enligt Systembolagets inköpsvillkor ska de svenska leverantörerna förmedla uppförandekoden nedåt i kedjan och se till att den efterlevs. Swedwatches granskning 2013 pekade på brister i leverantörernas ansvarstagande. Systembolaget å sin sida gjorde inga formella kontroller av hur deras leverantörer följde upp koden.

När Swedwatch genomförde sin granskning 2013 förlitade sig Systembolaget i högre grad på att leverantörerna aktivt skulle söka information och sätta sig in i BSCI. Sedan dess har bolaget antagit en mer vägledande approach och satsat på nya metoder för kompetensutveckling.

- Vi har respekt för att man som leverantör behöver hjälp att förstå hur man skall använda de verktyg som till exempel finns på BSCI:s hemsida. Vi har redan från start arbetat med leverantörsutbildningar och det finns en broschyr som beskriver hur man kommer igång med sitt hållbarhetsarbete. Inför 2016 kommer dessutom en ny e-utbildning som skräddarsytt för våra leverantörer, säger inköpschef Sara Norell.⁴⁰

Man håller även på att ta fram ett självskattningsverktyg som leverantörerna kan använda för att få insikt om brister respektive styrkor i det egna hållbarhetsarbetet.⁴¹ Men verktyget är ännu inte klart för användning och kommer att vara frivilligt.

Vidare hänvisar Systembolaget till skarpare krav i BSCI 2.0 som får konsekvenser för leverantörerna. Koden utgår från en så kallad kaskadeffekt. Den innebär att samtliga aktörer i kedjan måste förmedla koden och dess innebörd nedåt i kedjan, vilket förutsätter att leverantörerna har en bra bild av sina underleverantörer. Det gällde även tidigare men nu finns tydligare riktlinjer. Alla leverantörer måste regist-

39 Möte mellan de nordiska monopolen och chilenska, svenska, sydafrikanska och argentinska representanter för Rättvis Vinhandel, Mendoza, Argentina, 15-03-23.

40 Sara Norell, inköpschef, Systembolaget, telefonintervju, 15-05-05.

41 Även tidigare fanns ett självskattningsverktyg, men det nya är mer detaljerat och bygger på BSCI:s skattningsverktyg. Det är framtaget av Systembolaget i samarbete med bland andra SVL.

rera sig i BSCI:s databas och där kartlägga sina respektive leverantörskedjor. Det arbetet pågår i skrivande stund. BSCI 2.0 är också tydligare med att alla aktörer i ledet ska signera koden och leverantören ska se till att papper dokumenteras.⁴²

Enligt Systembolaget är det inte aktuellt med någon formell kontroll av att arbetet utförs som det ska, eftersom BSCI 2.0 ännu inte innehåller något verktyg för revision av leverantörer. Det blir således först vid eventuell revision av de svenska leverantörernas producenter som Systembolaget kan verifiera att dokumentation och kartläggning finns på plats och är korrekta.

När det kommer till leverantörernas miljöarbete följer Systembolaget emellertid upp några punkter systematiskt. Sedan 2012 finns kvalitetsleverantörsindexet KLI, som redovisar leverantörernas bidrag till kundnyttan, såsom leveranstidsprecision och kvalitetsreklamationer.⁴³ Numera ingår parametern CSR-miljö, vilken mäts på leverantörernas, och i förlängningen producenternas, bidrag till Systembolagets mål för ekologiskt vin, pappförpackningar och PET.⁴⁴ Men det finns ingen motsvarande parameter som redovisar sociala aspekter.

4.3 Mersmak för certifierade viner

Till en del styr Systembolaget utbudet av etiskt eller ekologiskt certifierade viner genom att efterfråga dem i vissa offerter. I övrigt ska produkturvalet grundas på en strikt bedömning av produktkvalitet, kundernas efterfrågan och andra affärsmässiga hänsyn.

I rapporten 2013 rekommenderade Swedwatch Systembolaget att utforska nya möjligheter att integrera hållbarhet i inköps- och urvalsarbetet, och på så sätt premiera producenter och leverantörer som arbetar aktivt och långsiktigt med hållbarhetsfrågor. Finska monopolet Alko väger till exempel in hänsyn till ekologiskt och etiskt i det smaktest som utgör det slutliga urvalet. Mellan två viner som i övrigt bedöms som likvärdiga vad gäller exempelvis ursprung, kvalitet och pris, väljer Alko alltid det som är certifierat.

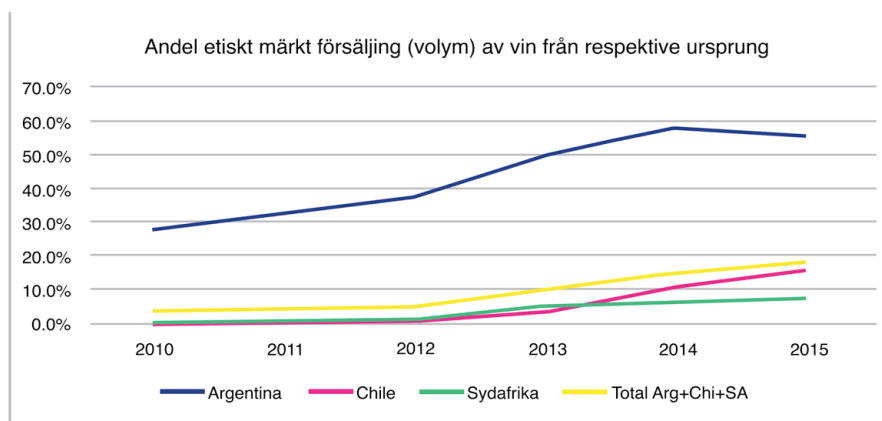
Sedan 2013 har Systembolaget ökat sina offertförfrågningar på etiskt och ekologiskt. Andelen certifierade produkter utgör idag 8,2 procent av det totala sortimentet. Av vinförsäljningen uppgick siffrorna per augusti 2015 till 15,7 procent för ekologiskt och 5,6 för etiskt, vilket kan jämföras med runt åtta respektive tre procent för samma

42 Tommy Nykvist, sustainability manager, Systembolaget, e-postsvar, 15-06-02.

43 KLI utgör snittet av de viktade totala nyckeltalen hos de leverantörer som står för 99 procent av försäljningen på Systembolaget. När KLI mättes första gången i slutet av 2012 stod de 102 största leverantörerna tillsammans för 99 procent av försäljningen på Systembolaget. Snittet av samtliga viktade nyckeltal var 92,7 vilket alltså är KLI-nyckeltalet för 2012. <http://www.systembolaget.se/imagelibrary/publishedmedia/8y2fonlflqul71rmcs42/2014-lanseringsplan-1.pdf>, s 8.

44 CSR-miljö baseras på tre komponenter som visar i hur stor utsträckning leverantörens artiklar i fast sortiment lever upp till Systembolagets krav för de tre olika typerna - ekologiskt, pappförpackningar och PET. Tommy Nykvist, sustainability manager, Systembolaget, e-postsvar, 15-06-15.

period 2013. Då etiska viner endast förekommer i ett begränsat antal länder är siffran något missvisande; andelen etiska viner från Chile, Sydafrika och Argentina uppgick sammantaget till 18 procent per augusti 2015 (se graf nedan).⁴⁵

Källa: Systembolaget augusti 2015

Försäljningsökningen är enligt Systembolaget ett resultat av fler riktade offertförfrågningar i kombination med ett ökat intresse från kunderna. Med utgångspunkt i den ökande försäljningsstatistiken och en jämförelse med de nordiska kollegorna, som visar lägre siffror, anser Systembolaget att deras nuvarande modell är framgångsrik.⁴⁶ Att göra som Alko och alltid premiera certifierat som ett sista steg i anbudsutvärderingen är därför inget som bolaget överväger.

- Vi ser att det sätt som vi har efterfrågat etiska och ekologiska produkter på har varit framgångsrikt, men naturligtvis söker vi alltid nya sätt att driva en hållbar utveckling genom vad vi efterfrågar och lanserar, säger inköpschef Sara Norell.

Hon tillägger att hållbarhet är ett område där Systembolaget skulle kunna vara mer kreativa och testa gränserna. Ett sätt att göra det är att efterfråga andra certifieringar än Fairtrade eller IMO Fair for Life (se faktaruta). Baserat på en intern kartläggning av olika alternativ är ambitionen att gå ut med offertförfrågningar på landspecifika certifieringar under 2016. Ett par exempel är sydafrikanska WIETA: Agricultural Ethical Trade Initiative Level 3, och chilenska Certified Sustainable Wine of Chile.^{47 48}

45 Tommy Nykvist, Sustainability Manager, Systembolaget, skriftligt svar 15-08-18.

46 Försäljningen av ekologiskt och etiskt vin på norska Vinmonopolet uppgick till 3,3 procent respektive 0,5 per augusti 2015. Försäljning av ekologiskt vin hos finska Alko uppgick till 7,7 procent per augusti 2015. För etiskt har Alko ingen enskild statistik. Källa e-postsvar, Sara Grønneberg Hauge, Vinmonopolet samt Petri Aalto, Alko.

47 Sara Norell, inköpschef, Systembolaget, telefonintervju, 15-05-05.

48 http://www.wieta.org.za/wieta_wine_brands.php, <http://www.sustentavid.org/en/>.

Ekologiska och etiska viner på Systembolaget

Etiskt vin innebär att det är producerat och handlat på ett sätt som ger bättre förutsättningar för goda arbets- och levnadsvillkor. Ekologiskt vin innebär att odling och tillverkning uppfyller vissa miljökrav, bland annat gällande konstgödsel och bekämpningsmedel. Sedan 2012 märker Systembolaget ut etiskt och ekologiskt certifierade viner med en lila respektive grön hyllskyltning. I sortimentet finns ett flertal certifieringar. Allmänna krav är att certifieringen ska vara utfärdad av en oberoende part, vara tidsbegränsad samt att kraven för produktmärkning är transparenta. Ekologisk märkning förekommer i alla inköpsländer medan etisk märkning endast förekommer i Chile, Argentina och Sydafrika.

De etiska certifieringar som förekommer i sortimentet är Fairtrade och IMO Fair for Life. Fairtrade garanterar ett produktpris som överstiger produktionskostnaderna, vilket ger odlarna en högre ersättning och en premie att använda till gemensamma investeringar i lokalsamhället. Certifieringen görs av organisationen FLOCERT. Fair for Life ställer grundläggande krav på goda arbetsförhållanden genom hela produktionskedjan och har liksom Fairtrade en premie-komponent. Certifiering görs av Schweizbaserade Institute For Marketecology (IMO).

Systembolagets ekologiska sortiment innehåller ett flertal märkningar, där det gemensamma minimikravet är att uppfylla EU:s krav för ekologiskt (utöver de allmänna kraven ovan). Ett exempel är EU-lövet som garanterar att minst 95 procent av produktens innehåll har producerats ekologiskt. KRAV ställer högre krav på bland annat djursorg och klimat än EU:s minimiregler och omfattar även tydliga krav på socialt ansvar i produktionen. Ett tredje exempel är franskbaserade Ecocert, en märkning som betyder att produkten är tillverkad av ekologiskt odlade druvor, fria från bekämpningsmedel.

Systembolaget gör inga särskilda hyllmärkningar för naturviner, det vill säga viner producerade med så liten påverkan på tillverkningsprocessen som möjligt. Anledningen är att det inte finns några officiella naturvins-märkningar.

Källor: <http://www.systembolaget.se/fakta-och-nyheter/fakta-om-dryck/ekologiskt/ekologiskt-vin/>, <http://www.systembolaget.se/fakta-och-nyheter/fakta-om-dryck/ekologiskt/ekologisk-och-etisk-markning/>, http://www.swedwatch.org/sites/default/files/swedwatch_-_vinets_vag_fran_druva_till_glas.pdf.

5. Uppföljning leverantörerna

5.1 Hållbarhet klättrar på agendan

Swedwatchs granskning 2013 pekade på att det rådde stora skillnader mellan svenska leverantörer i arbetet med att vidareförmedla uppförandekoden nedåt i kedjan. Dessutom var det svårt att kontrollera om och hur koden kommunicerats. Till exempel ville Systembolagets största leverantör Oenoforos inte låta sig intervjuas av Swedwatch och det fanns ingen information på företagets hemsida.

Liksom då har Swedwatch ännu 2015 svårt att få tillgång till information. Endast PrimeWine ställer upp på en intervju. Oenoforos och Concha y Toro Sweden svarar via e-post. Miguel Torres Sweden hänvisar till tidsbrist och tackar ja till en intervju först efter utsatt deadline. Av de granskade leverantörerna är det bara Concha y Toro som publicerar hållbarhetsrapporter. Oenoforos har ingen publik information alls om hållbarhet. Detta är inte i linje med vad som förväntas av företag med globala leverantörsled år 2015. Internationella riktlinjer om företags ansvar, som UNGP, understryker vikten av transparens och information.

Concha y Toro Sweden (VCT Sweden) uppger att de märker av ett större engagemang från Systembolaget i form av uppföljning och dialog, i Sverige och bland producenterna. Det har verkat pådrivande på deras eget arbete. Hållbarhetsarbetet på nordisk nivå aktualiserades konkret i och med en revision hos företagets producent i Chile 2013. Resultatet gav en tydlig bild av utmaningarna och företaget har arbetat tillsammans med producenten för att åtgärda anmärkningarna. Som en del i uppföljningsarbetet har Concha y Toro tillsatt en hållbarhetsansvarig för Norden, som har genomgått Sprit och Vinleverantörsföreningens CSR-utbildning (läs mer nedan). Företagets producenter har tagit del av BSCI:s lokala utbildningar.⁴⁹ På Concha y Toros svenska hemsida finns en sektion om hållbarhet och på den engelska finns en mer omfattande beskrivning av arbetet samt hållbarhetsrapporter enligt Global Reporting Initiative (GRI)-metoden för 2012, 2013 och 2014.⁵⁰

Även för **Oenoforos** aktualiserades behoven av att arbeta mer aktivt genom att Systembolaget 2013 gjorde en revision av företagets största producent. Revisionen uppdagade ett antal brister och Oenoforos uppger att de har stöttat producenten aktivt i uppföljningsarbetet. Sedan årsskiftet 2014-2015 arbetar företaget med att intensifiera hållbarhetsarbetet, där steg ett är att göra en riskanalys och en ansvarsfördelning. En medarbetare har även tagit del av SVL:s CSR-utbildningar. Företaget har fortfarande ingen publik information på sin hemsida, vilket är både uppseendeväckande och bristfälligt. Inte minst med tanke på att företaget är Systembolagets största leverantör. Oenoforos skriver dock till Swedwatch att en uppdatering är på gång.⁵¹

PrimeWine är själva medlemmar i BSCI och gör därför egna tredjepartsrevisioner hos producenterna. Medlemskapet snarare än krav från Systembolaget har varit dri-

49 Linda Karlsson, Nordic Supply Chain and sustainability manager, Concha y Toro Sweden, e-postsvar, 15-06-02.

50 http://www.conchaytoro.com/sustentabilidad/?lang=en_us.

51 Flavia Bergström, Senior Brand Manager, Oenoforos, e-postsvar, 15-06-05.

Granskade leverantörer

Systembolaget har runt 700 aktiva registrerade dryckesleverantörer av varierande storlek. Vissa har ett produktsortiment bestående av vin, öl, sprit och likörer medan andra specialiserar sig på någon av dryckeskategorierna. De importörer Swedwatch granskade i "Vinets väg från druva till glas" 2013, och följer upp i denna rapport, representerar välkända producenter med varumärken populära bland svenska konsumenter.

Concha y Toro Sweden (VCT Sweden sedan juni 2015) är en av Sveriges största vinimportörer och dotterbolag till chilenska Concha y Toro S.A., Sydamerikas största exportör av vin och Chiles största vinproducent. I sortimentet finns viner från Chile, Argentina och USA. Försäljningen på Systembolaget 2014 uppgick till 5,8M liter.

Oenoforos är Sveriges enskilt största vinimportör med viner från Europa såväl som Sydafrika, Argentina, Australien och andra utomeuropeiska vinländer i sortimentet. Företaget producerar även egna varumärken, genom att importera vin i bulk till dotterbolaget Nordic Sea Winerys tappningsanläggning i Simrishamn. Försäljningen på Systembolaget 2014 uppgick till 20,3M liter.

PrimeWine Sweden är en av de största vinimportörerna i Sverige och en del av PrimeWine Group, som i sin tur ägs av den ledande nordiska dryckesleverantören Solera Beverage Group. I produktportföljen finns viner från hela världen, inklusive Chile, Argentina och Sydafrika, och även några egenproducerade produkter. Som enda svensk vinleverantör är företaget medlem i BSCI. Försäljningen på Systembolaget 2014 uppgick till 13,9M liter.

Källor: http://www.swedwatch.org/sites/default/files/swedwatch_-_vinets_vag_fran_druva_till_glas.pdf, <http://www.systembolaget.se/imagelibrary/publishedmedia/58by3b808zyisf3nv29m/2014-Leverantor-liter.pdf>, företagens respektive hemsidor.

vande i företagets hållbarhetsarbete, enligt företagets CSR-ansvarige Martin Horwitz. Eftersom revisionerna kräver förbättring över tid, har hållbarhetsarbetet intensifierats och blivit mer resultat- och uppföljningsinriktat de senaste åren.⁵² PrimeWine har en sektion om hållbarhet på sin hemsida men publicerar inga hållbarhetsrapporter.⁵³

Samtliga leverantörer nämner säsongsarbete och kontroll av producentens underleverantörer som stora men ändå påverkbara utmaningar. De påpekar att frågor som delvis handlar om attitydförändringar kräver långsiktigt arbete; till exempel kring övertidsarbete under högsäsong då många arbetare jobbar intensivt under en kort period. Det är svårare att rå på strukturella frågor som svag arbetsrättslagstiftning och inbiten korrupktion. Där behövs politiska påtryckningar, menar leverantörerna. De nordiska monopolens långsiktiga arbete med att påverka lagstiftningen, som fackliga rättigheter i Chile, lyfts fram som ett bra exempel.

52 Martin Horwitz, M.Sc. Sustainable Enterprising / Responsible CSR, Prime Wine Group, intervju, 15-05-25.

53 <http://www.primewinegroup.com/om-oss>. PrimeWine är miljödiplomerat enligt Svensk Miljöbas och sammanställer årsvis en miljöberättelse, men den finns inte tillgänglig publikt.

Swedwatch träffar även **Sprit & Vinleverantörsföreningens** vd Erika Nylander för att få en generell bild av hållbarhetsarbetet bland svenska leverantörer. Organisationen medlemsföretag representerar över 90 procent av vin- och spritmarknaden i Sverige. Erika Nylander bekräftar att det alltså är stora skillnader leverantörer emellan. En del av SVL:s medlemmar har kommit långt i sitt hållbarhetsarbete, inte minst de större och de som samarbetar med producenter som säljer till internationella kunder som brittiska Tesco. För andra är hållbarhetstänkande fortfarande helt nytt och för dem är steg ett att förstå frågan. Hon är positiv till att Systembolaget vägleder leverantörerna men tveksam till nyttan av ökad kontroll. Förståelse kommer inte i första hand genom kontroll, menar hon.

- Leverantörerna måste utgå från sig själva och säkerställa vad de behöver göra. Först då blir hållbarhet en strategisk fråga för styrelse och ledning och inte en ”tick the box-övning”, säger Erika Nylander.

För att höja kunskapen bland medlemmarna arrangerade SVL under 2014 informationsseminarier och en fem-dagars-utbildning med fokus på risker i leverantörsländet. Kurserna arrangerades tillsammans med CSR Sweden/The Academy for Human Rights in Business. Även kampanjgruppen för Rättvis Vinhandel var med och arrangerade en utbildningsdag, där fokus låg på situationen för lantarbetare och mänskliga rättigheter.⁵⁴

5.2 Motsättningar mellan hållbarhet och försäljningsvillkor

SVL såväl som de tillfrågade leverantörerna uttrycker att de upplever motsättningar mellan Systembolagets hållbarhets- och inköpsarbete. De menar att prissättning och deadlines är för låga respektive snäva för att importörer och producenter ska kunna offerera hållbara produkter, vilket även var något Swedwatch lyfte fram i granskningen 2013. På ett område har det till och med blivit sämre, säger Erika Nylander. I Systembolagets nya sortimentsmodell som gäller sedan september 2013 har listningstiden, det vill säga en produkts provotid i butik, gått ner från tolv till sex månader.⁵⁵ Det har lett till att Systembolagets kunder fått fler viner att välja mellan, men det motarbetar hållbarhetsarbetet eftersom det skapar ett kortsiktigt tänkande i leverantörskedjan, enligt Erika Nylander.

- Sex månader i butik är en extremt kort tid för ett vin att hitta en kundkrets, medan seriöst hållbarhetsarbete kräver ett långsiktigt samarbete mellan leverantör och producent för att vara värt mödan och ge resultat.

54 Erika Nylander, VD, Sprit & Vinleverantörsföreningen (SVL), intervju, 15-06-12.

55 En ny sortimentmodell trädde i kraft i september 2013 med syftet att snabbare fånga upp kundernas behov. Modellen innebar bland annat att sortimentet utvärderas och förnyas fyra istället för två gånger per år och att fler nyheter har möjlighet att ta plats i sortimentet. För att det ska bli möjligt är provotiden kortare. Om inte varan säljer åker den ut och någon annan kommer in.

Fylliga Malbec-viner från Argentina hör till storsäljarna på Systembolaget. Druvorna skördas under en intensiv period runt mars-april då tusentals säsongsarbetare migrerar till landets vinregioner.

Systembolaget har dock tagit till sig av kritiken och ambitionen är att under 2016 förlänga listningstiden till nio månader för icke certifierade viner och tolv månader för certifierade viner.⁵⁶

Två av leverantörerna, PrimeWine och Concha y Toro, framför att redovisade framsteg på hållbarhetsområdet borde vägas in i Systembolagets offertutvärdering, även för viner som *inte* är certifierade.

- Systembolaget har fortfarande inte landat i om man ska bestraffa det onda eller belöna det goda. Nu gör man varken eller, förutom ett ökat antal certifieringsförfrågningar på ekologiskt och etiskt certifierade viner, menar Martin Horwitz på PrimeWine.

Han föreslår att Systembolaget börjar mäta hur underleverantörer utvecklas enligt BSCI och utifrån ett strukturerat miljöarbete och väger in det vid sidan om andra parametrar, som leverantidsprecision och lättviktsflaskor, i kvalitetsleverantörsindexet KLI. Som ett nästa steg kan det vägas in i anbudsutvärderingen för nya viner. Han understryker dock att det är gradvis utveckling som behöver mätas och belönas. Absoluta krav kan vara kontraproduktiva eftersom de kan stänga ute mindre leverantörer och producenter – där villkoren är som sämst och förändringar behövs som mest.

56 Tommy Nykvist, sustainability manager, Systembolaget, e-postsvar 15-09-10.

6. Ägaren ska göra en hållbarhetsanalys

Pia Fagerström, styrelserepresentant för ägarsidan och bolagsförvaltare på Socialdepartementet, anser att Systembolagets arbete går framåt. Som ett statligt helägt bolag med uppdraget att begränsa alkoholens skadeverkningar i samhället är hållbarhet en central fråga.

- Sedan jag började 2011 har det hela tiden blivit tydligare. Inte minst att begreppet skadeverkningar även innefattar leverantörskedjan, säger hon.

Hon ser BSCI-åtagandet och kraven på producentrevisioner som en reell möjlighet att påverka villkor och risker i fält. Genom att delta i intressentresor, som till Sydafrika 2013 och till Sicilien under hösten 2015, får styrelsen även en ökad förståelse för hållbarhetsutmaningarna i leverantörskedjan.⁵⁷

I enlighet med de nya riktlinjerna för statliga bolag beslutade Systembolagets styrelse i slutet av 2013 om två strategiska hållbarhetsmål som ska följas upp av styrelsen och ägarna. Det första målet är kopplat till uppdraget om att minska alkoholens skadeverkningar i samhället. Målet mäts genom ett index som redovisar svenskarnas attityder till alkohol. Det andra målet avser Systembolagets klimatpåverkan som ska minska med 14 000 ton CO₂ e fram till 2020.⁵⁸ Leverantörskedjan bidrar till klimatmålet, bland annat genom en övergång till lättviktsflaskor. I övrigt finns ingen direkt koppling mellan de två målen och produktion eller leverantörer.

Pia Fagerström ser inga direkta problem med att Systembolaget saknar ett uttalat strategiskt hållbarhetsmål med tydlig koppling till leverantörskedjan (utöver klimataspekten ovan). I dagsläget finns inte tillräckligt underlag för att summera och redovisa den sammantagna utvecklingen vad gäller till exempel arbetsvillkor i fält. Dessutom går det inte att mäta på samma sätt som andelen lättviktsflaskor eller alkoholindex, anser Fagerström. Men hon tillägger att styrelsen ska ta fram en ny strategisk plan för 2017-2020 och utesluter då inte diskussioner på området.

Näringsdepartementet har det övergripande ägaransvaret för de statliga bolagen och tar fram ägarpolicyer där riktlinjer för hållbarhet ingår.⁵⁹ När staten tar fram specifika mål för de enskilda bolagens uppdrag och ekonomi föregås arbetet, sedan 2015, av en analys av risker såväl som möjligheter för hållbarhetsområdet. En sådan analys har inte gjorts men ska framöver även göras för Systembolaget, berättar Helena Hagberg som är senioranalytiker för hållbart företagande på departementet.

57 Pia Fagerström, bolagsförvaltare Systembolaget, Socialdepartementet, intervju, 15-06-16.

58 <https://www.systembolaget.se/imagelibrary/publishedmedia/r11s8hztwmra8ep25a5b/2013-SB-Ansvarsredovisning-Del1.pdf> s 4.

59 <http://www.regeringen.se/contentassets/b1b0024ec35d40329e4446bfoddc770/statens-agarpolicy-och-riktlinjer-for-foretag-med-statligt-agande-2014>. De generella hållbarhetsriktlinjerna ingår som en del i den övergripande ägarpolicyen för statliga bolag.

- Analysen är viktig. Genom ökad kunskap kring hållbarhetsrelaterade risker och möjligheter vill ägaren skapa förutsättningarna för hållbarhetsarbete i förhållande till såväl ekonomiska som uppdragsmål, säger Helena Hagberg.⁶⁰

Både Pia Fagerström och Helena Hagberg understryker dock att Systembolaget alltid måste vara konkurrensneutrala och förhålla sig till EU-villkoret om fri konkurrens för alkoholimport.⁶¹ Det är ett grundvillkor för monopolet och måste alltid sättas i första rummet, tillsammans med Systembolagets primära syfte som är att alkoholproblemen i Sverige ska vara så små som möjligt.

7. Slutkommentar och rekommendationer

Systembolagets arbete för en mer hållbar dryckeskedja går åt rätt håll. Flera initiativ är i linje med rekommendationerna i Swedwatchs rapport från 2013. Det mest centrala är att Systembolagets framtida revisioner ska utgå från en förfinad riskanalys och inkludera druvodlingar och underleverantörer, i enlighet med den uppdaterade uppförandekoden, BSCI 2.0.

Swedwatchs nedslag i Argentina tyder på en ökad medvetenhet hos större producenter, medan situationen för många arbetare på druvodlingarna är oförändrad. Det vittnar även representanter för kampanjorganisationen Rättvis Vinhandel om. Det är därför viktigt att Systembolaget genomför en kritisk utvärdering av den nya revisionsmetoden efter de kommande piloterna i Italien och Mexiko, särskilt då producenten själv väljer ut underleverantörer för granskning och på så sätt kan styra revisionen.

Samtidigt är det viktigt att det nya revisionsarbetet kommer igång och inte senare läggs ytterligare. Enligt planen gör Systembolaget endast fem revisioner under 2015, en bråkdel av alla producenter i riskländerna, och har heller inte satt upp några kvantitativa mål för kommande år. Mot den bakgrunden uppmuntrar Swedwatch Systembolagets ambition att i högre grad än tidigare samordna revisioner med andra köpare. Det gör att granskningarna kan täcka in fler producenter och underleverantörer. Samtidigt kan Systembolaget därigenom frigöra resurser för att stärka det existerande påverkansarbetet och testa nya idéer. Att stärka dialogen med lokala arbetarorganisationer, lyfta korruptionsfrågan och utvärdera ett globalt fackligt ramavtal är några exempel. Påverkansarbete och dialog kan vara minst lika effektivt som revision.

När det gäller utvecklingen bland de svenska leverantörerna indikerar uppföljningen ökad aktivitet och medvetenhet, jämfört med 2013. Men för många är arbetet fortfarande i sin linda. Det är fortfarande stor skillnad på ambition och attityd mellan leverantörerna. Medan Concha y Toro Sweden publicerar hållbarhetsrapporter och Prime

60 Helena Hagberg, analytiker hållbart företagande, Näringsdepartementet, intervju, 15-06-16.

61 Enligt konkurrensrättsliga regler måste Systembolaget agera icke-diskriminerande mot alla sina dryckesleverantörer. Märkesneutraliteten innebär bl.a att inköpsvillkoren är icke förhandlingsbara och samma för alla leverantörer; alla leverantörer ska behandlas på samma sätt och att man tar bort varumärke och flaska i urvalsprocessen och enbart fokuserar på sensoriken. <http://www.systembolaget.se/om-systembolaget/inkop-kvalitet/>.

Tidigare begränsade sig revisionerna till vinproducentens tillverkningsanläggningar. Enligt den nya revisionsmetoden ska även vingårdar och underleverantörer granskas.

Wine är medlem i BSCI, har den största importören Oenoforos ingen information alls om hållbarhet på sin hemsida. Här har Systembolaget en uppgift att genom fortsatta satsningar på utbildning och påtryckningar höja nivån hos sina leverantörer.

Eftersom kontrollen från Systembolaget aktualiseras först vid en producentrevision kan mindre nogräknade leverantörer fortfarande ”flyga under radarn”. För att skynda på utvecklingen behöver Systembolaget skärpa uppföljningen och i möjligaste mån offentliggöra aktivitet och resultat, till exempel i den årliga Ansvarsredovisningen. Detta skulle ge leverantörerna incitament att förbättra sina metoder och stärka konkurrenskraften i hållbarhetsarbetet.

Vidare behöver Systembolaget se över om och hur inköpsprocessen kan justeras för att bättre understödja hållbarhetsarbetet. Swedwatchs uppföljning indikerar att det finns inköpsvillkor som gör det svårare för leverantörer och producenter att utveckla ett långsiktigt hållbarhetsarbete. Ett bättre samspel mellan hållbarhet och inköp kan vara ett sätt att indirekt premiera hållbart arbete, utan att tumma på monopolets principer om konkurrensneutralitet. Ägarens analys av risker och möjligheter för hållbarhetsområdet kan bli en pusselbit i det arbetet.

Systembolagets satsning på ett bredare utbud av certifierade viner är bra. Det gör sannolikt att fler kunder får upp ögonen för produktionsvillkoren, vilket i sin tur ytterligare kan öka efterfrågan på rättvisa produkter. Det sänder även en signal till leverantörslaget och kan driva en positiv utveckling av arbetsmiljö och arbetsvillkor. Att, som finska Alko, alltid väga in etiska och miljömässiga kvaliteter i urvalet skulle kunna vara ett sätt att skynda på processen ytterligare. Det finns dock en risk med att bara utgå från certifiering. Certifiering kan vara en kostsam process som riskerar att stänga ute mindre

odlare och små vinproducenter - de som ofta är i störst behov av förbättringar. Den aspekten behöver beaktas.

I dag väger Systembolaget in miljöindikatorer i det årliga kvalitetsleverantörsindexet KLI. Det är bra, men ytterligare miljöaspekter skulle kunna läggas till. Det är en utmaning att hitta relevanta och transparenta indikatorer som mäter utvecklingen av *etiska och sociala* villkor i leverantörskedjan, såväl som att få in ett tillförlitligt underlag. Men Swedwatch uppmuntrar ändå Systembolaget att försöka. Vidare uppmuntras en tydligare koppling mellan de strategiska hållbarhetsmålen och villkor i dryckeskedjan. Mätningar och mål kan skapa en inre och yttre motivation, och är samtidigt förutsättningar för uppföljning.

Rekommendationer till Systembolaget

- Analysera hur inköpsprocessen och hållbarhetsmålen kan samverka och stärka varandra.
- Lägg resurser på att realisera alternativa och strukturella påverkansinsatser; som att upprätta globala ramavtal samt bredda och intensiviera den lokala dialogen. Dialogen bör i högre grad än tidigare inkludera fackföreningar och det civila samhället.
- Följ upp de svenska leverantörernas hållbarhetsarbete mer heltäckande och formellt. Ställ krav på publik information och transparens.
- Identifiera indikatorer som mäter den sociala och miljömässiga utvecklingen hos leverantörer och producenter samt redovisa dem offentligt. Koppla indikatorerna till hållbarhetsmål och redovisa resultaten.

Rekommendationer till de svenska leverantörerna

- Utveckla ett hållbarhetsarbete med fokus på leverantörsansvar. Kommunicera det arbetet i alla tillgängliga kanaler.
- Inhämta kunskap om lokala villkor, utveckla relationen med underleverantörer och för kontinuerlig dialog kring uppförandekoden och dess krav. För ökad resurseffektivitet, överväg medlemskap i BSCI.

Rekommendation till styrelsen samt ägaren svenska staten

- Genomför den planerade analysen av risker såväl som möjligheter för hållbarhetsområdet, och koppla analysen till uppdragsmål och ekonomiska mål för Systembolaget.
- Utveckla mål som rör leverantörsansvar i den nya strategiska planen för 2017-2020.

Rapporter publicerade av Swedwatch

73. Healthier Procurement, Improvements to working conditions for surgical instrument manufacture in Pakistan
72. Blir guldet till sand? En rapport om fondförvaltning utan klimatmål (2015)
71. 44 barn med föräldrar i textilindustrin (2014)
70. Dränkta rättigheter, flytande ansvar – Om Colombias största vattenkraftverk (2014)
69. Mänskliga rättigheter på hal is – Svenska ishockeyförbundet och dess sponsorer passiva inför Lukasjenkas VM-show (2014)
68. De olympiska kränkningarna – Om OS i Sotji, de svenska sponsorerna och de mänskliga rättigheterna (2014)
67. Vinets väg från druva till glas - En granskning av Systembolagets hållbarhetsarbete (2013)
66. Play fair – en kampanj för schyssta sportkläder (2013)
65. Fruktade kemikalier på costa ricas plantager – en granskning av importerad ananas och mango (2013)
64. Platinautvinning med risker – Vilket ansvar har svenska företag i Sydafrika? (2013)
63. Blåbärssverige – En resa bland bärplockare, brutna löften och framtidsdrömmar (2013)
62. Global expectations on Indian operations (2013)
61. Starkt fokus på kvinnors rättigheter (2013)
60. Blåbärsbranschen tar krafttag för bättre villkor i skogen (2013)
59. Arbetsvillkor i blåbärsskogen (2013)
58. Skattjakten – Var skattar företag med verksamhet i utvecklingsländer? (2013)
57. Investering utan insyn (2013)
56. Förädlad CSR-arbete (2013)
55. Cut and Run (2013)
54. Utan mark, utan makt (2013)
53. Flera steg mot bättre bransch (2012)
52. Vi konsumerar, de kompenserar (2012)
51. Mors lilla Olle III (2012)
50. Från noll koll till full kontroll? – en ny granskning av Clas Ohlson, Jula, Rusta och Biltema i Kina (2012)
49. A lot of gold a lot of trouble – A study of humanitarian impacts of the gold industry in DR Congo (2012)
48. Mera soja – Mindre mångfald – En uppföljningsrapport om soja i Brasilien (2012)
47. A lost revolution? – Women in the garment industry in Bangladesh want more. (2012)
46. Vet du vad din middag åt till frukost? En rapport om fiskmjöl (2012)
45. Allt är inte guld som glimmar – den sanna historien om den smutsiga guldkedjan (2011)
44. Out of Focus – Labour rights in Vietnam's digital camera factories (2011)
43. Mors lilla Olle II (2011)
42. Rena guldgruvan – AP-fondernas investeringar har en smutsig baksida (2011)
41. Mors lilla Olle – så exploateras asiatiska bärplockare i de svenska skogarna (2011)
40. Dyrare kaffe är bra (2011)
39. Leksaksföretagen har agerat efter kritiken (2011)
38. Passive observers or active defenders of human rights? (2010)
37. Konfliktmineraler i våra mobiler (Voices from the inside) (2010)
36. Namibias uran bakom svensk kärnkraft (2010)
35. Etik för dyrt för svenska kaffebolag (2010)
34. Mer kött och soja – mindre regnskog (2010)
33. Olaglig övertid i mobilfabriker (2009)

32. Skoföretag har dålig kontroll på miljön (2009)
31. Hårt arbete bakom barnens julklappar (2009)
30. Vägar till ett bättre arbetsliv (2009)
29. Oädel handel: En rapport om import av tropiskt trä (2009)
28. Out of Control: E-waste trade flows from the EU to developing countries (2009)
27. En brännande fråga: Hur hållbar är den etanol som importeras till Sverige? (2009)
26. En exkluderande resa: En granskning av turistens effekter i Thailand och Brasilien (2008)
25. Ett kaffe som märks: Vilka effekter har certifieringar för kaffeodlare? (2008)
24. Illegal Ground: Assa Abloy's business in occupied Palestinian territory (2008)
23. Den blinda klädimporten: Miljöeffekter från produktionen av kläder (2008)
22. Silenced to Deliver: Mobile phone manufacturing in China and the Philippines (2008)
21. Utveckling på vems villkor? Skanskas verksamhet i ecuadorianska Amazonas (2008)
20. Risky Business. The Lundin Group's involvement in the Tenke Fungurume Mining project in the DRC (2008)
19. Improving Working Conditions at Chinese Natural Stone Companies (2008)
18. Powering the Mobile World. Cobalt production for batteries in the DR Congo and Zambia (2007)
17. Svenska textilier – ren vinst, smutsig produktion (2007)
16. Vita rockar och vassa saxar. En rapport om landstingens brist på etiska inköp (2007)
15. Bristande miljö – och etikkontroll. En rapport om Clas Ohlsons och Biltemas inköp (2006)
14. Arbetarnas situation på varven i Kina (2006)
13. Sandvik och Freeport – Två företag i konflikten om Papua (2006)
12. Chokladens mörka hemlighet. En rapport om arbetsvillkoren på kakaoodlingarna i Västafrika (2006)
11. The Price of Oil. Nordic participation in violations in Oil and Gas development on Sakhalin in Russia (2006)
10. Kaffe från Brasilien – en bitter smak av orättvisa (2005)
9. Expansion i låglöneländer med etiska risker – Assa Abloy i Rumänien och Mexiko (2005)
8. Lång väg till rättigheter – Trelleborgs försök att hindra en fackförening på Sri Lanka (2005)
7. En vara bland andra? – migrantarbetarnas situation och svenska företag i Saudiarabien (2005)
6. Handelskung med bristande etik – en rapport om Clas Ohlsons inköp i Kina (2005)
5. Swedish pulp in Brazil – The case of Veracel (2005)
4. Människor och miljö i fruktindustrin – två fallstudier från Chile och Sydafrika (2005)
3. Billig, snabb och lydig – en rapport om kinesiska leksaksarbetare och företagets ansvar (2004)
2. Svensk handel med Burma (2004)
1. Fallstudie om pappersmasseproduktion i Indonesien (2003)

